

ПРАВОВА ПРИРОДА САМОЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІЇ ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

THE LEGAL NATURE OF SELF-DEFENCE OF CIVIL RIGHTS AS MEANS OF COUNTERACTION TO A CIVIL OFFENCE

Ляшевська Л.І.,
кандидат юридичних наук,
спеціаліст I категорії відділу
науково-інформаційної та аналітичної підтримки фахових видань
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Хлисту́н О.В.,
завідувач
Дванадцяті Харківської державної нотаріальної контори

У статті досліджуються актуальні питання правової природи самозахисту цивільних прав: наукові підходи до визначення поняття самозахисту, способи як елементи самозахисту, а також його ознаки. Розглядаються наукові дискусії з цього приводу, за результатами досліджень яких робляться власні наукові висновки.

Ключові слова: самозахист, правова природа, ознаки самозахисту, протидія цивільному правопорушенню, протиправна поведінка, способи самозахисту прав особи.

В статье исследуются актуальные вопросы правовой природы самозащиты гражданских прав: научные подходы к определению понятия самозащиты, способы как элементы самозащиты, а также ее признаки. Рассматриваются научные дискуссии по этому поводу, за результатами исследований которых делаются собственные научные выводы.

Ключевые слова: самозащита, правовая природа, признаки самозащиты, противодействие гражданскому правонарушению, противоправное поведение, способы самозащиты прав человека.

In the article the topical issues of the legal nature of self-defense of civil rights are studied: scientific approaches to the definition of the concept of self-defense, methods as elements of self-defense, and its signs. The scientific discussions on this subject are considered, and on the basis of the research own scientific conclusions are made.

Key words: self-defense, legal nature, signs of self-defense, counteraction to a civil offence, unlawful behavior, methods of self-defense of human rights.

Постановка проблеми. Самозахист є відносно новим, однак вкрай актуальним явищем для вітчизняної цивілістики з таких причин: роль та значення самозахисту значно недооцінювалися, а найефективнішим способом захисту цивільних прав і законних інтересів учасників правовідносин вважався судовий захист; способи самозахисту розглядалися виключно як засоби для протидії фактичним порушенням; нормативне визначення самозахисту з'явилося лише в ЦК України 2003 року.

Стан дослідження. Окремими питаннями самозахисту займалися вчені: В.Л. Яроцький, І.М. Осолінкер, О.В. Бігняк, Д.Д. Луспеник, А.М. Нечаєва, О.А. Негода, С.П. Параниця, Ч.Н. Азімов, В.М. Баранов, Л.Л. Стецюк, Д.В. Мікшиш та ін. Однак досі немає системного дослідження його правової природи. Як результат на сьогодні маємо широку дискусію щодо самозахисту в цивільно-правових відносинах. Тому метою статті є дослідження правової природи самозахисту.

Виклад основного матеріалу. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [1, ст. 19], тобто самозахист розглядається як: 1) дія, що протидіє порушенню і здатна заподіяти шкоду суб'єкту; 2) право на самозахист як забезпеченої можливості вчинення такої дії.

В аспекті права на самозахист розглядає відповідне явище О.І. Антонюк, яка визначає його як можливість у разі порушення свого цивільного права або інтересу, цивільного права чи інтересу іншої особи, виникнення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну та адекватну протидію, яка не заборонена законом і не суперечить моральним засадам суспільства та спрямована на попередження або припинення цього порушення чи ліквідацію його наслідків [2, с. 9]. Аналогічні визначення пропонуються А.В. Стремоуховим [3, с. 34] і М.І. Гаврилюком [4, с. 230–231].

Своєю чергою, акцентуючи увагу на діяльницькому аспекті самозахисту, І.М. Осолінкер пропонує розглядати його, зокрема як правомірну дію, що здійснюється без звернення до компетентних органів держави... [5, с. 3].

Л.Л. Стецюк пропонує розглядати самозахист як сукупність способів захисту охоронюваних законом прав особи або іншого суб'єкта цивільних правовідносин... [6, с. 157].

Самозахист варто розглядати як дію і як право його вчинення, адже будь-яке право полягає в можливості його реалізації шляхом дії або бездіяльності, у зв'язку з чим право на самозахист має позначати можливість вчинення дії, яка і становить самозахист як протидію незаконним діям інших суб'єктів.

Що ж стосується способів самозахисту як його елементів, то деякі вчені, власне, і ототожнюють спосіб і дію як шляхи реалізації права на захист і самозахист. Зокрема, способи самозахисту цивільних прав розглядаються

Д.Д. Луспеником як дія або система дій для захисту цивільних прав, що застосовуються уповноваженими на те законом або договором особами без звернення у відповідні державні або інші правоохоронні органи [7, с. 7]. Так само і Л.Л. Стецюк визначає спосіб самозахисту як певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість запобігти порушенню права за наявності реальної загрози такого порушення протидіяти порушенню, яке вже відбувається, відновити порушене право силами особи без звернення до компетентних органів влади [6, с. 152–154]. У зв'язку з наведеним більш правильно розглядати спосіб як категорію, що позначає порядок реалізації права на самозахист і порядок вчинення відповідного діяння. Тому під способом самозахисту має розумітися дія певного характеру, яка вчиняється з метою протидії порушенню і яка одночасно є способом реалізації права на самозахист.

З приводу ознак самозахисту в юридичній літературі склалася майже однотайна думка за винятком окремих правових властивостей, які виокремлюють деякі правники. Якщо проаналізувати поширені позиції вчених правників з цього приводу, зокрема В.Л. Яроцького, О.В. Бігняк, Д.Д. Луспеника, А.М. Нечаєвої, О.А. Негоди, С.П. Параниці [8, с. 169; 7, с. 5; 9, с. 389; 10, с. 26; 3, с. 34], то можна сформулювати висновок, що основними ознаками самозахисту є:

1) наявність протиправної поведінки або реальної загрози її вчинення як підстави застосування самозахисту;

2) застосування протидії правопорушенню або реальній зазоззі його вчинення, що не суперечить закону, договору або моральним засадам суспільства;

3) вчинення самозахисту активними діями;

4) вчинення самозахисту без звернення до компетентних державних (юрисдикційних) органів; 5) відповідність самозахисту змісту права, що порушене або може бути порушеним, а також наслідкам, що спричинені порушенням.

Разом із тим О.А. Негода, О.В. Бігняк й Д.Д. Луспеник, у цілому визнаючи вказані ознаки, крім окремих з них, зазначають, що самозахисту також властиві й такі: 6) можливість реалізації конкретного способу самозахисту має передбачатися у законі або договорі; 7) можливість наступного оскарження дій особи, яка самостійно захищає своє цивільне право у компетентних органах [8, с. 169; 7, с. 5; 9, с. 389]. Розглянемо ці ознаки більш детально.

Наявність протиправної поведінки або реальної загрози її вчинення як підстави застосування самозахисту пов'язується із загальними підставами застосування захисту цивільних прав і його стадіями. В юридичній літературі існують дві точки зору з приводу того, що є підставою для застосування неюрисдикційних способів протидії. Одні вчені

дотримуються думки, що підставою для самостійних дій щодо захисту можуть бути правопорушення, які є реальними, а не удаваними, а також наявними і вже розпочатими (Ч.Н. Азімов, В.М. Баранов, В.П. Ємельянов та ін.) [11, с. 137; 12, с. 92]. Інші ж вчені вважають, що підставою застосування самозахисту є не лише порушення права, а реальна загроза такого порушення (Т.М. Підлубна, С.П. Параниця, Н.П. Боднар та ін.) [13, с. 138; 3, с. 34; 14, с. 140].

Водночас у вказаному ракурсі варто відзначити і те, що самозахист як неюрисдикційна форма захисту може сприяти не лише недопущенню й припиненню цивільних прав, а й їх відновленню.

Разом із тим наявність протиправної поведінки або реальної загрози її вчинення передбачає наявність об'єкта посягання, яким виступають права й законні інтереси учасників правовідносин. У зв'язку з цим до ознак самозахисту необхідно віднести об'єкт захисту, адже самозахистом може вважатися лише протидія, спрямована на захист певних благ. Відсутність об'єкта захисту означає і відсутність можливості захисту.

Стаття 19 ЦК України обмежує коло об'єктів самозахисту лише правами і не включає до об'єктів самозахисту інтерес, хоча частиною другою статті 15 ЦК України інтерес віднесений до об'єктів цивільно-правового захисту.

Яскравий приклад такої ситуації наводить Л.Л. Стецюк. Йдеться про «безхазяйні речі», до яких відносяться знахідка, скарб, бездоглядна домашня тварина, а також речі, від яких відмовився власник [15, с. 148].

Застосування протидії правопорушенню або реальній зазоззі його вчинення, що не суперечить закону, договору або моральним засадам суспільства, пов'язується з ознакою, яку О.А. Негода, О.В. Бігняк й Д.Д. Луспеник визначають як «можливість реалізації конкретного способу самозахисту, має передбачатися у законі або договорі» [8, с. 169; 7, с. 5; 9, с. 389]. У зв'язку з цим окреслені позиції лише розмежовують способи фіксації способів самозахисту і базуються на імперативному або диспозитивному методах регулювання відповідно.

Що стосується питання передбачення способів самозахисту положеннями законодавства або умовами договору, то слід зазначити, що у законодавстві відсутній такий перелік.

Зокрема, А.П. Сергєєва справедливо зазначає, що потерпілі орієнтуються на можливий інструментарій засобів захисту своїх порушених прав, що полегшує їх вибір, у зв'язку з чим його закріплення в положеннях законодавства сприятиме ефективності і правомірності самозахисту. Більше того такий підхід значно спрощує застосування відповідних положень, зокрема судами.

У зв'язку з цим знаходить підтвердження позиція В.Л. Яроцького, О.В. Бігняк, Д.Д. Луспеника, О.А. Негоди, А.М. Нечаєвої, С.П. Параниці, що способи самозахисту не мають суперечити закону, договору або моральним засадам суспільства [16, с. 469; 8, с. 169; 7, с. 5; 118, с. 389; 17, с. 26;

3, с. 34]. Крім того, це повністю відповідає диспозитивному методу правового регулювання відповідних питань, що відображається в абзаці другому частини другої статті 19 ЦК України.

Разом із тим із зазначеною характеристикою пов'язуються ще два аспекти самозахисту, зокрема спрямованість протидії, а тому і її усвідомлення, що є елементом самозахисту, який становить суб'єктивне ставлення особи до того, що відбувається, а також форма протидії, яка може мати активний (дія) і пасивний (бездіяльність) вигляд і фактичний та/або юридичний характер.

Що стосується протидії правопорушенню юридичними або фактичними діями, то з цього приводу в юридичній літературі існує серйозна наукова дискусія, учені розподілилися на прихильників традиційного бачення самозахисту з позицій необхідної оборони і дій у стані крайньої необхідності й прихильників позиції, відповідно до якої самозахист може вчинятися не лише фактичними, а й юридичними діями, у зв'язку з чим не обмежується сферою абсолютних правовідносин. При цьому варто відзначити, що останнім часом учених, які підтримують другу позицію, стає все більше. Нині до її прихильників можна зарахувати С.П. Параницю, Г.Я. Стоякіна, С.А. Волкова [3, с. 34–35], Ю.Г. Басіна [18, с. 5], В.О. Матвійчука та Т.С. Порощука [19, с. 414; 20, с. 194].

В окресленому ключі справедливо відзначає Д.В. Мікшис, що цивілістика радянського періоду виробила три основні підходи до визначення суті самозахисту: «фактичний», який зводився до захисту особистості і речових прав у стані необхідної оборони і крайньої необхідності; «юридичний», що ототожнював його із заходами оперативного впливу у договірних відносинах, та змішаний, який об'єднував поняттям самозахист всі самостійні дії, спрямовані проти порушення цивільних прав [21, с. 28]. З цього приводу А.О. Негода на підставі аналізу наукових позицій щодо самозахисту зазначає, що у літературі до способів самозахисту відносять:

- 1) фактичні дії (необхідна оборона, крайня необхідність);
- 2) фактичні дії та утримання;
- 3) заходи оперативного впливу;
- 4) фактичні дії та заходи оперативного впливу;
- 5) фактичні заходи, заходи оперативного впливу, включаючи притримання [9, с. 392].

Стосовно необхідної оборони та крайньої необхідності в юридичній літературі існує уніфікована позиція, що це дії фактичного характеру, які є способами самозахисту. Проте, як справедливо зазначають В.О. Матвійчук та Т.С. Порошук, перелік способів самозахисту не обмежується лише діями у стані необхідної оборони та крайньої необхідності [19, с. 414; 20, с. 194]. На цьому базується сучасний законодавчий підхід.

Разом із тим в основі тотожності і розмежування відповідних правових явищ лежить правова природа захисту, у зв'язку з чим і критерії розмежування захисту і самозахисту. В юридичній літературі

захист розглядається як забезпечення чи відновлення порушеного суб'єктивного права компетентними органами чи самим суб'єктом цього права шляхом застосування засобів матеріально-правового та процесуально-правового характеру (К.В. Горностаї) [21, с. 51] або як система активних заходів, які застосовує суб'єкт, компетентні державні чи інші органи, спрямована на усунення порушень суб'єктивного права, покладення виконання обов'язку з відновлення порушеного права на порушника (І.О. Дзера) [22, с. 27]. З позицій теорії права механізм захисту прав і свобод людини, як вважає

О.Ф. Скакун, включає заходи, які ведуть до поновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка скоїла ці правопорушення [23, с. 190]. У зв'язку з цим правовий механізм відповідальності є частиною захисту, а сам захист спрямований на усунення порушення прав і відновлення вже порушених прав. У такому ключі особливої ваги набуває позиція, висвітлена В.Л. Яроцьким й О.І. Антонюк. Учені відзначають, що сам по собі термін «самозахист», як і терміни «судовий захист», «нотаріальний захист», «захист державними органами та органами місцевого самоврядування», вказує не на порядок здійснення захисту, а на суб'єкта захисту [24, с. 167]. Термін «самозахист», як справедливо зазначає О.І. Антонюк, не позначає спосіб чи об'єкт захисту, а наголошує на особливостях суб'єкта захисту, хоча і може пов'язуватися з певними особливостями реалізації [2, с. 9]. Саме тому в основу класифікації способів захисту, за справедливим твердженням О.В. Бігняк, покладено критерій суб'єкта [25, с. 45]. У зв'язку з цим різниця між юрисдикційним і неюрисдикційним захистом полягає саме в суб'єкті реалізації, а не в способі його здійснення. Спосіб реалізації є похідним від суб'єкта і стосується переважно його можливостей до поновлення відповідних прав, реалізації сили примусу. У зв'язку з цим несправедливо обмежувати самозахист діями фактичного характеру, а тому і сферою реалізації абсолютних цивільних прав і законних інтересів. Такий науковий підхід не має достатнього обґрунтування і нормативного підґрунтя, особливо в аспекті чинної редакції статті 19 ЦК України, яка не зводить самозахист до дій фактичного характеру. Спрямованість дій за самозахисту є такою ж самою, що й за юрисдикційного захисту – забезпечення недоторканості права, припинення порушення та його ліквідація [10, с. 26], що підкреслює юридичну спорідненість зазначених явищ, а різниця між юрисдикційним і неюрисдикційним захистом полягає в суб'єкті його здійснення. На користь наведеного слугує й усталена в юридичній літературі позиція, що самозахист є формою захисту цивільних прав і законних інтересів [2, с. 7; 49, с. 268; 14, с. 50; 26, с. 149; 27, с. 265], що і пояснює спадкування самозахисту родових ознак захисту прав. Категорія «захист» поглинає два види дій – фактичні і юридичні, у зв'язку з чим це має поширюватися як на захист юрисдикційний, так і неюрисдикційний.

З наведеного витікає висновок про те, що зведення самозахисту до дій у стані крайньої необхідності і необхідної оборони є не виправданим, більше того провокує виникнення юридичних конфліктів у зв'язку з неможливістю застосування положень про законність і співрозмірність до окремих юридичних засобів юридичного впливу, наприклад, права притримання. Тому в основу захисту, як зазначає Т.В. Боднар, покладено реалізацію права особи на захист цивільних прав у разі їх порушення, невизнання або оспорування шляхом застосування обраних самою особою чи встановлених договором або актами цивільного законодавства правоохоронних заходів – способів захисту цивільних прав [28, с. 114]. У зв'язку з цим всі засоби, яких вживає особа з метою припинення порушення й ліквідації його наслідків шляхом впливу на порушника самостійно, власними зусиллями без звернення до компетентних державних органів, слід розглядати як засоби неюрисдикційного захисту (самозахисту). Крім того, у зв'язку із зазначеним варто погодитися з Д.В. Мікшисом, який цілком справедливо відзначає, що підстав для обмеження сфери застосування самозахисту *de lege ferenda* не існує, що витікає із принципу безперешкодної реалізації цивільних прав (стаття 1 ЦК РФ) і можливості самостійно захищати будь-які права (частина друга статті 45 Конституції РФ) [21, с. 28]. Відповідні засади відображені і в положеннях вітчизняного законодавства (стаття 12 ЦК України і стаття 55 Конституції України), що робить сформульований висновок ученого актуальним стосовно вітчизняних реалій.

Що ж стосується таких ознак самозахисту, як його вчинення активними діями і передбачення способів самозахисту законом або договором, то, на нашу думку, в цьому ключі варто брати до уваги, що в окремих випадках самозахист може розглядатися не лише у формі активної дії, а й як бездіяльність, що є наслідком дії. Йдеться про юридичний інструмент, який І.М. Осолінкер назвав «самоохороною», який полягає в улаштуванні засобів ураження або сигналізаційних засобів з метою припинення порушення [5, с. 11], спрацювання яких О.І. Антонюк відносить до самозахисту [2, с. 11].

Вчинення самозахисту без звернення до компетентних державних (юрисдикційних) органів характеризує самозахист як діяння, до якого вда-

ються в односторонньому порядку. Це, за справедливим твердженням В.Л. Яроцького [24, с. 167] й О.І. Антонюк [2, с. 9], і є визначальною особливістю самозахисту, яка відмежовує його від захисту юрисдикційного. Проте не варто плутати паралельне використання юрисдикційного і неюрисдикційного способів захисту з порушенням цієї ознаки. Зокрема, як зазначає В.Л. Яроцький, використання способів самозахисту не обмежується лише часом до пред'явлення позову. Застосування засобів самозахисту цивільних прав у деяких випадках є можливим з метою захисту своїх прав задля виконання судового рішення [16, с. 470–472].

Відповідність самозахисту змісту права, що порушене або може бути порушено, а також наслідкам, що спричинені порушенням, як ознака самозахисту пов'язується з обранням належних способів протидії. Протидія, яка становить самозахист, у цьому ключі переймає родові ознаки захисту, у зв'язку з чим може пов'язуватися із досягненням хоча б однієї мети захисту – усунення загрози порушення, його припинення або ліквідацію наслідків порушення прав й законних інтересів. У зв'язку з цим використання способу, який не здатен досягти поставленої мети, не можна розглядати як самозахист у цілому.

Можливість оскарження самозахисту підкреслює відмінності між приватно-правовим і державним примусом. Приватно-правовий примус не наділений ознакою остаточності.

Висновки. Таким чином, самозахистом є дії фактичного та/або юридичного характеру із визначеними межами реалізації, що вчиняються з метою протидії наявному правопорушенню чи недопущення його вчинення у майбутньому, його припинення та/або ліквідації його наслідків, власними зусиллями управненої на його здійснення особи стосовно належного їй суб'єктивного цивільного права чи законного інтересу (у відносних або абсолютних правовідносинах) або суб'єктивних цивільних прав чи законних інтересів інших учасників цивільних правовідносин (у абсолютних правовідносинах), і порушення меж вчинення якої є підставою для відповідальності суб'єкта їх здійснення. При цьому правом на самозахист є забезпечена можливість учасника правовідносин вчиняти таке діяння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: станом на 01 березня 2016 року / Відом. Верхов. Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).
2. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 2004. 20 с.
3. Параниця С.П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. Часопис Київ. ун-ту права. 2011. № 2. С. 33–36.
4. Гаврилюк М.І. Ознаки самозахисту права власності на земельні ділянки в Україні. Університетські наук. записки. 2013. № 3 (47). С. 224–233.
5. Осолінкер І.М. Самозахист права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 2011. 20 с.
6. Стецюк Л.Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. Університетські наук. записки. 2008. № 3 (27). С. 151–158.
7. Луспенник Д.Д. Реалізація права на самозахист цивільних прав – новела нового цивільного кодексу України: поняття і межі здійснення. Адвокат. №1 1. 2004. С. 3–8.
8. Бігняк О. Теоретичні проблеми самозахисту корпоративних прав у цивільному праві України. Митна справа. 2013. № 3 (87). Ч. 2, Кн. 2. С. 165–170.
9. Негода О.А. Самозахист прав та інтересів дитини за цивільним та сімейним правом. Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 388–393.

10. Нечаева А.М. Самозащита по семейному праву. Государство и право. 2008. № 7. С. 25–31.
11. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві. Вісн. Акад. прав. наук України. 2001. № 2 (25). С. 135–141.
12. Баранов В.М. Гражданская самозащита в правозащитной системе государства. Социология и право. 2011. № 1(7). С. 86–102.
13. Боднар Н.П. Історія становлення та розвитку інституту превентивного захисту цивільних прав. Вісн. госп. судочинства. 2010. № 3. С. 133–139.
14. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: монографія. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2010. 128 с.
15. Стецюк Л.Л. До питання законодавчого закріплення самозахисту благ. Університетські наук. записки. 2009. № 1 (29). С. 144–150.
16. Яроцький В.Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. Форум права. 2013. № 4. С. 466–473. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_79.pdf.
17. Нечаева А.М. Самозащита по семейному праву. Государство и право. 2008. № 7. С. 25–31.
18. Басин Ю.Г. Защита субъективных гражданских прав / Ю.Г. Басин, А.Г. Диденко. Сборник КазГУ. Юридические науки. 1971. Вып. 1. С. 3–11.
19. Матвійчук В.О. Самозахист речових прав. Держава і право. 2005. Вип. 28. С. 410–415.
20. Порошук Т.С. Юридична природа самозахисту в цивільному праві. Пробл. цив. права та цив. процесу на сучасному етапі розвитку законодавства: матер. міжвуз. курсантської (студентської) наук. конф. (Донецьк, 5 квітня 2002 року). Донецьк, 2002. С. 194–197.
21. Горностаї К. Захист, охорона, гарантії прав і свобод людини і громадянина: співвідношення понять. Держава і право. 2001. Вип. 12. С. 51–55.
22. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2001. 256 с.
23. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручн. / пер. з рос. Х.: Консум, 2004. 656 с.
24. Яроцький В.Л. Самозахист як правовий засіб захисту речових прав. Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2014. № 1 (16). С. 160–170.
25. Бігняк О. Захист корпоративних прав: співвідношення категорій «форми захисту», «способи захисту» та «засоби захисту» (сучасні погляди та концепції). Юрид. вісн. 2013. № 2. С. 43–48.
26. Сулейменов М.К. Защита гражданских прав. Избранные труды по гражданскому праву / науч. ред. В.С. Ем. М.: Статут, 2006. 587 с.
27. Цивільне право: підруч. у 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Бєгова Т.І. та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т. 2. 2011. 816 с.
28. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Університетські наук. записки. 2007. № 2(22). С. 113–118.